

GILLES DELEUZE

Egy új kartográfus¹

Foucault számára az írás sosem volt vég- vagy öncél. Ettől vált nagy íróvá, aki egyre több örömét lelte abban, amit írt, aki egyre jóízűbbeket kacagott. A büntetések dantei komédiája: elemi jogunk, hogy megigézzen, sőt nevetésre ingereljen ennyi perverz találmány, ennyi cinikus okfejtés, ennyi gondosan kitervelt kínzás. A gyerekekre applikált antimaszturbációs szerkezetektől a felnőttekre kiötlött börtönmechanizmusokig egyetlen összefüggő sorozatot látunk, amin muszáj röhögni, hacsak a szégyen, a szenvedés vagy a halál arcunkra nem fagyasztja a vigyort. A hóhérok ritkán nevetnek, vagy máshogy. Már Vallès² is említi a borzalmak keltette derültséget, a forradalmárok sajátját, mely élesen elüt a hóhérok derűjétől. Amit elég hevesen utálunk, valódi örömforrássá válhat; nem kínunkban nevetünk ilyenkor, nem is megmámorosodva a gyűlölettől, hanem a pusztításvágy örömeiben, ami az ellen irányul, ami megnyomorítja az életet.

Mélységes derű, féktelen jókedv hatja át a *Felügyelet és büntetést*, ami elválaszthatatlan tiszta stílusától és politikai tartalmától. Válogatott borzalmak aprólékos leírásai tagolják a könyvet, Damien megkínzásától és a kivégzésénél elkövetett hatósági hibáktól kezdve a pestis sújtotta városokon és negyedekre osztásukon (kvadrillázs) át a lánkra vert fegyencekig, akiket áthajtanak a falvakon, miközben összeszólalkoznak a falusiakkal, aztán következik az új elszigetelő gépezet, a börtön, a tolonckocsi feltalálása, „a büntetés művészetében beállt új érzékenység”. Foucault mindig is értett hozzá, hogy analizisei alapján bámulatos csoportképeket komponáljon. A *Felügyelet és büntetés*ben az analizisek már mikrofizikaiak, a képek pedig egyre fizikaiabbak – az analizisek „hatására”, de nem azok kauzális következményeként, hanem az általuk keltett optikai effektusok, fénykissülések, színjelenségek kifejeződése gyanánt: a kínzások vöröst fröcskölnek vörösre, míg a börtönök szürkén szürkék. Kéz a kéz-

¹ [Az itt közölt írás Deleuze *Foucault* című könyvének második fejezete, amely Foucault *Felügyelet és büntetés* című művéről szól: Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés*, ford. FÁZSY Anikó és CSÜRÖS Klára (Budapest: Gondolat Kiadó, 1990). A terminológia egységesítése érdekében a Foucault-idézeteket is végig a saját fordításomban fogom megadni. – A szögletes zárójeltek közötti lábjegyzetek a fordítótól.]

² [Jules Vallès (1832–1885) francia újságíró, baloldali mozgalmár.]

ben jár analízis és kompozíció, a hatalom mikrofizikája és az ábrázolt testek átpolitizálása. Színpompás kompozíciók milliméteres pontosságú térképeken. A kötet olvasható a korábbiak folytatásaként, de döntő áttörésként is.

Még ha tisztázatlanul, sőt olykor ellentmondásosan is, de az adta a *gauchizmus*³ sajátosságát, hogy az elmélet síkján újra felvetette a hatalom mibenlétének a kérdését, egyszerre támadva a marxizmust és a polgári felfogásokat, miközben a gyakorlat síkján olyan lokális és helyzetspecifikus harcokat folytatott, melyek már nem voltak összehangolhatók vagy egységesíthetők sem totalizációval, sem centralizációval, legfeljebb – [Félix] Guattari kifejezésével – transzverzálisan. A két aspektus, teória és praxis, szorosan összefüggött. De a *gauchizmus* ennek ellenére is megőrizte vagy reintegrálta a marxizmus néhány elemét, ám jócskán leegyszerűsített formában, így aztán a csoportok recentralizálásának egykori hibájába esett vissza, amivel rögtön feltámasztotta a régi gyakorlatokat, beleértve a sztálinistát is. Ezzel szemben 1971 és 1973 között a GIP (*Groupe information prisons*) talán tényleg Foucault és [Daniel] Defert útmutatását követve működött, azáltal igyekezve elhárítani a régi reflexeket, hogy innovatívan kapcsolta össze a börtönreform ügyét a többi harccal. És 1975-ben, amikor ismét elméleti munkát publikált, Foucault nézetünk szerint elsőként kínálta fel azt az új hatalomelméletet, amelyet a balos csoportok mindaddig hiába próbáltak, nem tudtak megfogalmazni.

Bár ezt Foucault csak a könyv első lapjain jelzi, ebben áll a *Felügyelet és büntetés* legfőbb hozadéka. Azért nem fejtegeti hosszasan, mert egészen máshogy jár el, mint akik programpontokat írnak elő; ő itt csak annyit javasol, hogy vessük el az alábbi posztulátumokat, amelyekre a hagyományos baloldali álláspontot alapozták;⁴ részletesebb helyzetelemzéssel viszont csak *A tudás akarása* szolgál.⁵

A birtoklás posztulátuma szerint a hatalmat megkaparintotta egy osztály, és most a kezében tartja. Foucault megmutatja, hogy a hatalom korántsem így működik, nem a birtokbavételből származik, nem is tulajdon, sokkal inkább stratégia, és hatásai sem a birtoklásából eredeztethetők, hanem „különböző diszpozíciókból, manőverekből, taktikákból, technikákból, műveletekből”; „gyakorolják, nem pedig birtokolják, és nem egy definitív uralkodó osztály szerzett vagy őrzött kiváltsága, csak stratégiai pozíciók összehatásaként érhető

³ [A '68 utáni francia baloldali (maoista, szituacionista, anarcho-szindikalista stb.) mozgalmak összefoglaló neve.]

⁴ Lásd Michel FOUCAULT, *Surveiller et punir* [a továbbiakban: *SP*] (Paris: Gallimard, 1975), 31–33.

⁵ Michel FOUCAULT, *A szexualitás története I. – A tudás akarása* [1976], ford. ÁDÁM Péter (Budapest: Atlantisz Kiadó, 1996). A továbbiakban: *VS*.

tetten.” Persze Foucault újító funkcionalizmusa, az általa gyakorolt funkcionális elemzés sem vonja kétségbe az osztályok és az osztályharc létezését, de egészen újfajta módon viszi színre őket, más helyszínekkel, más szereposztásban, más eszközökkel, mint amit a hagyományos történetírástól (beleértve a marxistát is) megszokhattunk, „számtalan ütközőponttal és billegőzónával, melyekben egyenként sajátos konfliktusforrások, harcok, legalább időnként megforduló erőviszonyok különítendőek el”, melyek nem analógok vagy homológok, sőt még csak nem is azonos jelentésűek (univokálisak), kimutatható viszont, és Foucault innovatív módon ki is mutatja, hogy bizonyos fokig mégis folytonosak (kontinuusak) egymással. Összefoglalva: a hatalom nem homogén, szingularitások határozzák meg, azok a szinguláris pontok, amelyeken áthalad.

A lokalizáció posztulátuma szerint a hatalom egyet jelent az államhatalommal, az államapparátus szervezeteiben összpontosul, olyannyira, hogy még a „magánhatalmak” is csak látszólag szóródnak szét a társadalmi mezőben, valójában maguk is speciális állami szervek. Ezzel szemben Foucault bizonyítja, hogy még az állam is pusztán hatáseggyüttes, sok-sok fogaskerek és forgáspont összműködése, melyek különböző szinteken helyezkednek el, és együttesen adják ki „a hatalom mikrofizikáját”. Nem csak a magánrendszereknek, hanem az államapparátus egyes intézményeinek is önálló eredetük, eljárásrendjük és gyakorlatuk van, és ezeket az állam egyesével jóváhagyja, irányítja, olykor csak magába foglalja, anélkül, hogy vezérelné őket.

A *Felügyelet és büntetés* egyik legalapvetőbb belátása, hogy a modern társadalmak „fegyelmező” társadalmakként határozhatók meg, ám a fegyelmezés mint olyan nem rendelhető konkrét intézményekhez vagy szervekhez, lévén a hatalomgyakorlás sajátos típusa, egyfajta technológia, ami átszeli, ezáltal összefűzi, összehangolja, kiterjeszti, újszerűen teszi működtethetővé az egyes szerveket és intézményeket. Legyen szó akár olyan alkatrészekről és fogaskerekekről, melyek kétségtelenül az államapparátushoz tartoznak, mint a rendőrség és a börtön: „igaz, hogy a rendőrség intézményét konkrét állami szerv formájában szervezték meg és a politikai szuverenitás központjába kötötték, az általa gyakorolt hatalomtípus, az általa mozgatott mechanizmusok és az általa kezelésbe vett elemek mégis specifikusak”, rajta keresztül hatol be a fegyelmezés a társadalmi mező legeldugottabb szegleteibe, amiből arra következtethetünk, hogy az igazságszolgáltatástól és egyéb politikai szervektől nagyrészt függetlenül működhet.⁶ Ennél is nyomósabb érvek szólnak amellett, hogy a börtön sem eredeztethető „a társadalmak igazságügyi-politikai

⁶ SP, 215–217.

struktúráiból”, vagyis téved, aki a jog fejlődéséhez, akár a büntetőjog megjelenéséhez kötné. Büntetésvégrehajtó intézményként a börtön autonóm; autonómiája nélkülözhetetlen a működéséhez, és olyan „fegyelmezési többlet” képez, mely túllépi az állami szervek hatáskörét, még ha ez utóbbiak is élnek a börtönéhez hasonló eszközökkel.⁷ Röviden: a foucault-i funkcionalizmusnak olyasfajta modern topológia felel meg, mely nem egyetlen kitüntetett pontban jelöli ki a hatalom forrását, sőt, semmiféle pontszerű lokalizációt nem enged. (Foucault-nál a társadalmi tér ugyanolyan újszerűen konceptualizálódik, mint a kortárs fizikai és matematikai terek, rögtön a folytonosságot illetően.) Megjegyzendő még, hogy a „lokális” itt két eltérő értelemben használatos: a hatalom lokális, helyben hat, sosem globálisan, ugyanakkor mégsem lokalizálható, hiszen diffúz.

A függőség posztulátuma szerint az államapparátusban megtestesülő hatalom alá van rendelve az aktuális termelési módnak és infrastruktúrának. A hagyományos büntetőrezsimeket kétségkívül meg lehet feleltetni egy-egy termelési móddal, a fegyelmező rendszert például egész biztosan nem állították volna fel a 18. századi népességrobbanás és az ugrásszerű termelésbővítés nélkül, aminek a keretében igyekeztek maximalizálni a terméshozamot, szervezett munkára fogni a termelési erőket, kiperéselni a testekből minden hasznosítható energiát. De még ebben az esetben sem lehet megtenni a gazdaságot „végső determinánsnak”, azzal az engedménnyel sem, hogy a felépítménynek is aktív vagy reaktív szerepet tulajdonítanak. Ugyanis az egész gazdaság, például a műhely vagy a gyár is arra épül, hogy bizonyos hatalmi mechanizmusok már előzőleg kezelésbe vették az oda beteretelt testeket és lelkeket, és hogy a gazdasági mezőn belül már kezelik a termelőerőket és a termelési viszonyokat. „A hatalmi viszonyok nem külsődlegesen adódnak hozzá a más jellegű viszonyokhoz [...] nem felépítményként illeszkednek rájuk [...] azon a szinten lokalizálандók, ahol közvetlenül termelési szerepet játszanak.”⁸ Azt, ami a marxizmus társadalomképében piramisszerű maradt, a funkcionális mikroanalízis szigorú immanenciára cseréli, ahol a hatalmi forgáspontok és a fegyelmezési technikák számtalan egymással összeköttetésben álló szegmenst hoznak létre, melyek egyénenként átvezetik vagy helyhez kötik a tömegeket, a testeket és a lelkeket (ilyen a család, iskola, kaszárnya, gyár, szükség esetén börtön). „A” hatalom jellemzői: az immanens mező (transzcendentális egyesí-

⁷ SP, 223, 249, 251.

⁸ Michel FOUCAULT, *Histoire de la sexualité, I. – Volonté de savoir* [a továbbiakban: VS] (Paris: Gallimard, 1976), 124. [Michel FOUCAULT, *A szexualitás története*, ford. ÁDÁM Péter (Budapest: Atlantisz Kiadó, 1999).]

tés nélkül), a folytonos vonal (globális központosítás nélkül) és a szelvények érintkezése (egyetemes totalizáció nélkül) – azaz a szeriális tér (*espace sériel*).⁹

Az esszencia vagy attribútum posztulátuma szerint a hatalom rendelkezik valami esszenciával, illetve tulajdonságként (attribútumként) jellemzi azokat, akik birtokolják (uralkodók), élesen megkülönböztetve őket azoktól, akiket gyakorolják (alávetettek). A hatalomnak azonban nincs semmiféle esszenciája; operatív. És nem is tulajdonság, hanem viszony: minden hatalmi szembenállás az összes erőviszonyt (*rappports de forces*)¹⁰ érinti; ezért aztán az ilyen szembenállások fenntartásában az alávetett erők nem kevésbé érdekeltek, mint az uralkodók, mivel mindketten így képezhetnek szingularitásokat. „A hatalom investál [az alávetettekbe], általuk és rajtuk keresztül hat, kihasználja őket, miközben az alávetettek a hatalom ellen folytatott harcban őt használják ki, a saját fegyvereit fordítják ellene.” Foucault a királyi elfogatóparancsok rendszerén mutatja meg, hogy még az „önkéntesuralom” sem fentről lefelé hat, afféle transzcendens erő gyanánt, hanem a gyengék (szülők, szomszédok, munkatársak) keltik életre, akik mondjuk el akarnak távolítani a közelükből egy bajkeverőt, és úgy használják az abszolút uralkodót, mint egy kézreeső „közszolgálatot”, mely elrendezi helyettük a családi, szerelmi, szomszédi vagy szakmai konfliktusaikat.¹¹ Az elfogatóparancs Foucault-nál voltaképp annak előfutára, amit manapság „önkéntes pszichiátriai elhelyezésnek”¹² nevezünk. Mindebből leszűrhetjük, hogy a hatalomgyakorlás, ahelyett, hogy a közszférára vagy a számára kijelölt intézményekre korlátozódna, mindenütt jelen van, ahol csak léteznek – mégoly csekély jelentőségű – szingularitások, vagyis olyan erőviszonyok, amelyeket „a szomszédi huzavonák, a szülők és gyerekeik viszálya, a házastársi torzalkodás, a túlzásba vitt borfogyasztás vagy bujálkodás, a nyilvános perpatvarok és persze a titkos szenvedélyek” szülnék.

⁹ [A kifejezés nemcsak a geometriára, hanem a kortárs zenére is utal: az előző fejezet végén Deleuze a szeriális zene elméletének egyik kidolgozója, Pierre Boulez sorozatfogalmára utalva fejt ki a diagonalitás és a(z) ebben a szövegrészben is felmerülő) transzverzalitás foucault-i elgondolását, amely a (törésektől tagolva is) lineáris történelemszemléletet hivatott felváltani.]

¹⁰ [Az alakilag szinte azonos francia kifejezés nem egyjelentésű a magyarral. Foucault és Deleuze „viszonyba állított/viszonyuló erőkről”, azaz erővonalak összeütközéséről, egymásnak feszüléséről beszél, vagyis egy *fizikai kölcsönhatásról*, míg az „erőviszony” a magyarban eleve adott erők *matematikai hányadosát* implikálja. Előbbi esetben a „viszonyulás” aktivitást ír le; utóbbiban a „viszony” arányszámot ad meg.]

¹¹ SP, 148. (A piramisszerű alakzat kétségkívül megmarad, ám diffúz művelettel, és összes felületén újraosztva.)

¹² [A hatályos jog szerint „önkéntesnek” minősül az olyan beutalás is, amit a beteg törvényes képviselője kezdeményez.]

A modalitás (valóságvonatkozás) posztulátuma szerint a hatalomgyakorlás erőszakos vagy ideologikus, hol elnyom, hol megtéveszt vagy tévhiteteket terjeszt; részben rendőrség, részben propaganda. De ez a kettősség sem tűnik tarthatónak (még egy pártkongresszus is szemléletes cáfolatot nyújt: megesik, hogy erőszak tör ki a teremben vagy akár az utcán, a pulpitusról mindig ömlik az ideológia, a szervezeti vagy hatalomszervezési kérdések azonban rendszerint a folyosókon, a színpalak mögött dőlnek el). Semmilyen hatalomgyakorlás nem ideologikus, még akkor sem, ha lelkeket céloz, és nem szükségszerűen erőszakos vagy elnyomó, amikor testeket vesz kezelésbe. Pontosabban, az erőszak erő kifejtés *valamin*, tárgyon vagy lényen, ez azonban nem jelent hatalmi viszonyt; utóbbit úgy határozhatjuk meg, mint *az erő erőnek feszülését*, egy „cselekvésen gyakorolt cselekvést”.¹³ Egy erőviszony olyan művelettípus, mint „az izgatás, a bujtogatás, a szövetkezés.” Fegyelmező társadalmak esetében megosztásról, szerializálásról, egyezkedésről, normalizálásról beszélhetünk. A lista bővíthető, és esetről esetre változik. A hatalom „valóságot állít elő”, mielőtt eltiporna. És igazságot is előállít, mielőtt még bármit átideologizálna, elvonttá tenne vagy elleplezne.¹⁴

A tudás akarása a szexualitás esetén mutatja meg, miért hiszik sokan, akik csak a szavakra és a mondatokra figyelmesek, hogy a szexualitás nyelvi elfojtás alá esik, de miért válik rögtön hiteltelenné az elfojtási hipotézis, amint a domináns beszédalakzatokra, különösen a vallomás templomi, iskolai, kórházi beszédhelyzetére fókuszálunk, ahol egyszerre keresik a szex valóságát és a szexben rejlő igazságot; vagyis a hatalom működését azért nem magyarázza meg kielégítően az elnyomás és az ideológia, mert mindkettő előfeltételez egy állományt (*agencement*)¹⁵ vagy „diszpozitívot”, amelynek a keretében operálnak, és amelyeket nem maguk állítanak fel. Ettől még Foucault sem tekinti semmisnek az elnyomást és az ideológiát, pusztán arra mutat rá, hogy nem ők

¹³ Foucault írása, in Hubert DREYFUS et Paul RABINOW, *Michel Foucault, un parcours philosophique* (Paris: Gallimard, 1984), 313, doi: 10.7208/chicago/9780226154534.001.0001.

¹⁴ *SP*, 196.

¹⁵ [A kifejezés, ami Heidegger *Gestelljét* is idézi, de franciául nem szakszó, nehezen fordítható. Legjobban úgy érthetjük, ha kihalljuk belőle a magyarban használatos „berendezést” (mint műszert, gépet, technológiát) és „elrendezést” (mint egy eszközkészlet sajátos összeállítását; de abban az értelemben is, ahogy – a szöveg későbbi példájával – katonák „falanxba rendeződnek”). Szövegekörnyezettől függően felváltva egyik vagy másik igekötős alakra fordítani mégsem tűnt célravezetőnek. Végül, a „berendezkedés”, mint az iménti két vonatkozás sajátos hibrideként elterjedt megoldás, véleményem szerint magyartalan és nehezen érthető. Azért döntöttem az „állomány” mellett, mert egyaránt vonatkozhat személyekre és eszközökre, és elrendezésében feltételez valamilyen rendszert.]

okozzák – amint azt már Nietzsche is látta – az erők összecsapását; az elnyomás és az ideológia csak a harc felverte por.

A legalitás posztulátuma szerint az államhatalom a törvényben fejeződik ki, amit hol úgy gondolnak el mint erőszakkal elrendelt békét, hol mint egy háború vagy küzdelem végkimenetelét, ahol az erősebb győzött (de a törvényt mindkét esetben valamilyen háború kényszerű vagy önkéntes lezárásaként definiálják, és szembeállítják a törvénytelennek, amit a törvény kizárással határoz meg; így a forradalmárok sem tehetnek mást, mint hogy egy másfajta törvényességre hivatkozzanak, amelyet a hatalom megszerzésén és egy másfajta államapparátus felállításán keresztül juttatnának érvényre). Foucault könyvének egyik legfinomabb ötlete, hogy a törvényes–törvénytelen elnagyolt szembeállítását felváltja a *törvénytésztések–törvények* bonyolult kölcsönviszonyával. Minden törvénykönyv törvénytésztések lajstroma, melyek törvénybe foglalásukkal nyernek önálló körvonalakat. Elég egy pillantást vetni a piaci társadalmak jogrendjére, és máris láthatjuk, hogy a törvények összessége nem állítható szembe a törvénytésztések összességével, hiszen egyes törvények nyíltan arra szolgálnak, hogy más törvényeket rajtuk keresztül meg lehessen kerülni. A törvény törvénytésztések operacionalizálására való: némelyiket engedi, támogatja vagy felkínálja, mint valami privilégiumot, az uralkodó osztályoknak; némelyiket eltűri az alávettettekől, mintegy kárpótlásként, vagy azért, mert így szolgálják az uralkodók érdekeit; végül, némelyiket kiszemeli magának mint a hatalomgyakorlás célpontját, és határozottan megtiltja, és ebben a formában instrumentalizálja. A 18. század folyamán eszközölt törvénytésztések oka a törvénytésztések újszerű felosztásában keresendő, de nem azért, mert megváltozott a korban elterjedt kihágások jellege – noha valóban egyre inkább a tulajdonra, nem pedig személyek ellen irányultak –, hanem mert a fegyelmező szervek másfajta kategorizáció alapján jelölték ki és foglalták törvénybe a kihágásokat, ti. „bűnözés” címen meghatároztak egy vadonatúj osztályt, ami új különbségtételek és a törvénytésztések újszerű ellenőrzése előtt nyitott utat.¹⁶ Az 1789-es forradalommal szembeni népi ellenállást részint nyilvánvalóan az indokolta, hogy azok a törvénytésztések, amelyeket az *ancien régime* eltűrt vagy képes volt elsimítani, a köztársasági hatalom számára elfogadhatatlanná váltak. Az viszont valamennyi nyugati királyságban és köztársaságban közös, hogy a Jog intézményét a hatalom feltételezett alapelveként

¹⁶ SP, 84, 278. „A törvénytésztés nem baleset, egy többé-kevésbé elkerülhetetlen tökéletlenség... Kis túlzással azt mondanám, nem azért hoznak törvényeket, hogy betiltsanak ilyen-olyan viselkedésmódokat, hanem azért, hogy különbséget tegyenek a törvénykerülések eltérő módozatai között.” Interjú Foucault-val [Michel FOUCAULT, „Des Suppliques aux cellules” (entretien avec Roger-Pol DROIT)], *Le Monde*, 21 février, 1975, 16.

állították fel, így kölcsönözve számára homogén törvényi reprezentációt: most ugyan „a joguralom elve” hivatott lefedni az egész stratégiai térképet (*carte stratégique*),¹⁷ de a törvénytértek térképe a legalitás elve alatt is érvényben maradt. Foucault azt mutatja ki, hogy a törvényesség nem békeállapot, nem is egy megnyert háború gyümölcse: a törvény maga a háború, illetve a háborús stratégia kerestülvtelje – ahogy a hatalom sem az uralkodó osztály által birtokba vett tulajdon, hanem a stratégiájuk konkrét érvényesítése.

Mintha Marx óta először végre elhangzott volna valami újdonság. Mintha valaki megtörte volna az állam körüli cinkosságot. Foucault nem érte be annak a kijelentésével, hogy bizonyos fogalmakat ideje újragondolni, sőt nem is beszélt róla, csak csinálta, ezáltal pedig új koordinátákat adott a praxisnak is. A színpalak mögött háború zajlik, lokális taktikákkal és átfogó stratégiákkal, amelyek azonban nem az egyesítést célozzák, hanem átcsapásokkal, szövetségkötésekkel, kiegyezésekkel, a harctér kiszélesítésével operálnak. Valóban a „mi a teendő” kérdéséről van szó. Az elméleti elsőbbség, amelyet az államnak mint hatalmi apparátusnak tulajdonítanak, a gyakorlat szintjén egy előőrsszerű, központosító, az államhatalom megragadását célzó pártot implikál; és megfordítva: ezt a hatalomelméletet használja önigazolásul valamennyi így felépített pártszervezet. Foucault könyvének a hozadéka egy másfajta elmélet, a harc másfajta gyakorlata, egy másfajta stratégiai szerveződés.

Az előző kötet *A tudás archeológiája*.¹⁸ Miben hoz újat a *Felügyelet és büntetés?* Az *Archeológia* nem szimplán elméleti vagy módszertani munka, hanem új megközelítés, afféle áthajtogatás – újrendezi a korábbi köteteket is. Foucault itt javasolja először, hogy különböztessük meg a gyakorlat kétféle fomáját vagy formációját, egyfelől a „diszkurzívát”, azaz a mondásokat (*énoncés*),¹⁹ másfelől

¹⁷ *VS*, 114–120, 135. Foucault sosem tartozott a „jogállam” hívei közé; nem gondolta, hogy a legalista jogelmélet bármivel is különb volna, mint a represszív felfogás, mivel végső soron mindkettő egyformán fogja fel a hatalmat – azzal a különbséggel, hogy előbbieken szemében a törvény a vágyakra adott külső reakcióként, míg utóbbiak szemében a vágy belső feltételeként jelenik meg. (*VS*, 109.)

¹⁸ Michel FOUCAULT, *A tudás archeológiája* [1969], ford. PERCZEL István (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2001).

¹⁹ [*A tudás archeológiájában* jellegadóan bevezetett „énoncé”-t, Foucault egyik központi fogalmát, Perczel István „kijelentésnek” fordította. A magyar Foucault-szakirodalom (ahogy a Ricoeur-fordítások és -szakirodalom is) többnyire ezt veszi át, de amennyire meg tudom ítélni, nincs teljes konszenzus, sőt, mérvadó vita sem zajlott a „kijelentés” előnyeiről és hátulütőiről. A megoldás mellett szól, hogy a legtöbb francia–magyar szótár is ezt javasolja, és a „kijelentésfunkció” (*fonction d'énonciation*) is meghonosodott. Azonban ellene szólhat, hogy erősebben konnotál egy tudatosan cselekvő alanyt, aki szándékosan „megtesz egy kijelen-

a „nondiszkurzívát”, vagyis a közeget. A 18. század végi klinikai orvoslás például diszkurzív formációnak minősül, de ettől még viszonyba kell állítani őket a tömeggel, a populációval, amelyek már a másik típusú formáció függvényében értelmezendők, vagyis nondiszkurzív közegeket, „intézményeket, politikai eseményeket, gazdasági cselekvéseket és folyamatokat” feltételeznek. Persze a közegek is előállítanak mondásokat, ahogy a mondások is visszahatnak a közegekre. A két formáció mégis heterogén; noha egymásba ékelődnek, nincs köztük megfelelés (korrespondancia), sem azonos alakúság (izomorfizmus), ahogy közvetlen okozatiság (kauzalitás) sincs, és nem is jelképei egymásnak.²⁰ Az *Archeológia* tehát annyiban fordulópont, hogy előrebocsátja a két forma szilárd elválasztását; de mivel csak a mondások formájának a körülírására vállalkozik, a másik formát illetően beéri a negatív elnevezéssel („nondiszkurzív”).

A *Felügyelet és büntetés* tovább megy. Vegyünk egy olyan „dolgot” (*une chose*),²¹ mint a börtön. A börtön megformált közeg (a „fegyház” mint milió), vagyis *tartalomforma* (a tartalom: a fegyenc).²² De ez a dolog vagy forma nem egyetlen „szóra” (*mot*)²³ utal, ami megnevezné, és nem is egyetlen jelölőre, aminek a jelöltje lenne. Hanem számos további szóra és fogalomra utal, olyanokra,

tést.” Ezzel szemben a „mondás” – a „közmondás” szemantikus közelségénél fogva – sokkal inkább a személyközi vagy -feletti diskurzusrend függvényében prezentálja a beszédet. Vagyis a „mondással” Foucault kutatási tárgyának egyszerre tűnékeny (elszáll) és rögzített (személyfeletti; formulaszerű; nem tetszőlegesen módosítható; archiválható) jellegét szeretném beírni a magyarba. Aztán még az a – magyarban – szerencsés megfelelés is a „mondás” mellett szólhat, ami a kései Foucault kulcsfogalmához, a „*parrhesiáboz*” fűzi, amit bajosan lehetne máshogy fordítani – lásd CSEKE Ákos, *Az igazság bátorsága* (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2019) –, mint „igazmondás”. Végül, egészen praktikusán: rögtön ebben a bekezdésben is megvilágítóbb a deleuze-i értelmezés, ha megformulázott *mondásokat* nevezünk kifejezéseknek, mintha megformulázott *kijelentésekkel* tennénk ugyanezt; utóbbi kettő (kijelentés-kifejezés) alakilag és konnotációs mezejüket tekintve is túlságosan hasonlóak ahhoz, hogy Deleuze javaslatát tényleg revelatív legyen.]

²⁰ *AS*, 212–213.

²¹ [Utalás a *Les Mots et les Choses*-ban kifejtett megkülönböztetésre, amely explicit hivatkozás nélkül is Deleuze itt következő értelmezésének alapjául szolgál. Lásd Michel FOUCAULT, *A szavak és a dolgok*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor (Budapest: Osiris Kiadó, 2000).]

²² [Tartalomforma és kifejezésforma megkülönböztetését Deleuze Louis Hjelmslevtől veszi át. A Hjelmslevi mátrixban az itt használt kettős a tartalom- és kifejezésszubsztancia hozzáadásával válik négyosztatúvá; utóbbiak ebben az esszében nem kerülnek elő. Deleuze korábban viszont részletesen elemezte és továbbgondolta a teljes (négyosztatú) mátrixot, lásd Gilles DELEUZE et Felix GUATTARI, *Mille plateau* (Paris: Minuit, 1980), 140–185. A Hjelmslevi elmélet dekonstruktív olvasatát lásd Jacques DERRIDA, *Grammatológia*, ford. MARSÓ Paula (Budapest: Typotext Kiadó, 2014), 40–54.]

²³ [Lásd 23. láb.]

mint a bűnöző vagy a bűnözés, ami világosan jelzi, hogy innentől kezdve máshogy mondják (*énoncer*) azt, hogy kihágás, azt is, hogy fenytés, és máshogy hívják cselekvő alanyaikat is. Nevezzük ezt az újszerű mondásformációt (*formation d'énoncés*) kifejezésformának (*forme d'expression*). Habár a börtön mint tartalom- és a büntetőjog mint kifejezésforma egyszerre jelentek meg (a 18. században), egymáshoz képest heterogének.

Utóbbi, a büntetőjog olyan irányban fejlődött, hogy fokozatosan minden bűncselekményt és büntetést a társadalom megvédésének (nem pedig az uralkodói elégtételnek, megingatott hatalma helyreállításának) a függvényében kellett kimondania (*énoncer*): az általa alkotott jelek már a lelket vagy a szellemet célozták, és szorosan egymáshoz rendelték a kihágást és az érte járó büntetést (innen a büntető törvénykönyv). Előbbi, a börtön viszont a testekkel való bánásmódban hozott újat, ezért aztán egész más horizontról eredeztetendő, mint a büntetőjog: „a börtön, mindenféle fegyelmezés sűrített, baljós alakzata, exogén elem a 18–19. század fordulóján kodifikált büntetőrendszerben.”²⁴ A büntetőjog ugyanis arra vonatkozik, ami a kriminalitás tárgyában mondható: mint nyelvi rezsim, közös nevezőre hozza és csoportosítja a kihágásokat, illetve megadja, milyen kínok járnak az egyes törvénysértésekért; mondások családja, egyben küszöb. A börtön viszont a láthatóságra vonatkozik: nemcsak arra való, hogy láthatóvá tegye a bűnt és a bűnözőt, hanem sajátos láthatóságot hoz létre; elsősorban a fény rezsimje, csak azután kőalakzat; önmeghatározása szerint „panopticismus”, vagyis olyan vizuális állomány és fényteltettség közeg, ahol a felügyelő mindent láthat anélkül, hogy látszana, az elítéltek pedig minden pillanatban látszanak anélkül, hogy rálátnának önmagukra (őrtorony közepén, cellák oldalt).²⁵ A fényrezsim és a nyelvrezsim nem egyforma, és nem is egyformán képződnek meg. Ma már jobban láthatjuk, hogy Foucault korábbi könyveiben is szüntelenül ezt a két formát vizsgálta: *A klinikai orvoslás születésében*,²⁶ mint maga mondja, a láthatót és a mondhatót; *A bolondság történetében* az örületet, ahogy a kórházban látták, és az elmebajt, ahogy az orvoslás megfogalmazta (és a 17. század nem kórházakban gyógyított).²⁷ Az, amit már az *Archeológia* is felfedezett, de még csak negatívan

²⁴ SP, II. rész, 1. (a börtönreform-mozgalomról és mondásaikról) és 2. fejezet (arról, hogy mennyiben nem képezte ennek a rendszernek a részét a börtön, és mennyiben támaszkodott más mintákra).

²⁵ SP, III. rész, 3. fejezet (a „Panoptikum” leírása).

²⁶ Michel FOUCAULT, *Elmebetegség és pszichológia – A klinikai orvoslás születése*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor (Budapest: Corvina Kiadó, 2000).

²⁷ Michel FOUCAULT, *A bolondság története a klasszicizmus korában* [1961], ford. SUJTÓ László (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2004).

nevezett el (nondiszkurzív közegnek), a *Felügyelet és büntetés*-ben kap pozitív formát; voltaképp ez a kérdés kísérti Foucault egész életművét: miben tér el a látható formája a mondható formájától? Mit jelent például, hogy a 19. század elején a tömegek és populációk ugyanakkor váltak láthatóvá, jöttek napvilágra, amikor az orvosi kijelentések a mondható új dimenzióit hódították meg (szövetek kóros elváltozása és anatómiai-fiziológiai vonatkozásaik)?²⁸

Persze a börtönnek mint tartalomformának is megvannak a maga sajátos mondásai, rendszabályai, ahogy a büntetőjognak mint kifejezésformának, a bűnözés mondásainak is saját tartalmai vannak, mint a már szóba került új típusú kihágások, melyek inkább a tulajdont érik, és kevésbé személyeket sértenek.²⁹ Sőt, a két formáció minduntalan kapcsolatba kerül, egyik beférkőzik a másikba, kölcsönösen kisajátítják egymást: a büntetőjog folyton visszavezet a börtönbe, és szüntelenül szállítja a fegyenceket, miközben a börtön állandóan újratermeli a bűnözést, amit a „tárgyává” („*objet*”) tesz, és a büntetőjogétól eltérő céllal (*objectif*) vesz kezelésbe (például a társadalom védelme, az elítélt megjavítása, a testi fenyítés enyhítése, egyénítés).³⁰ A két formáció kölcsönösen feltételezi egymást, még sincs egyetlen közös formájuk vagy alakjuk, nem egybevágók és nem feleltethetők meg egymással. Ezzel kapcsolatban a *Felügyelet és büntetés* két olyan problémát is megfogalmaz, melyeket az *Archeológia* még nem fogalmazhatott meg, mivel megmaradt a Tudásnál és a mondás tudásbeli elsőbbségénél. Egyrészt: van-e a formáknak általánosságban valami rajtuk kívüli, a társadalmi mezőben immanens közös kiváltó okuk? Másrészt: mi biztosítja, hogy a két forma állományokba rendeződése, illeszkedése, összecsiszása minden konkrét esetben végbemenjen, még hozzá mindig különbözőképp?

A forma kétféleképp nyilvánul meg: egyfelől mint anyagok megformálása vagy rendszerezése, másfelől mint műveletek (*fonctions*)³¹ formalizálása vagy

²⁸ AS, 214.

²⁹ SP, 77–80 (a kihágások fejlődéséről és változásáról).

³⁰ SP, IV. rész, 1–2. fejezet: miként újult meg és lépett korrelációba a büntetőjoggal a börtön, hogy „előállítsa” a bűnözést és „bűn-tárgyakat” hozzon létre.

³¹ [A „*fonction*” franciául, ahogy angolul is, „funkció” és algebrai értelemben vett „függvény” is. Adná magát a homofón terminusra való kvázi-fordítás, úgy viszont nyomban elveszne a „függvény” konnotációja. Márpedig a franciában ez is ugyanolyan fontos; a hiányában a rendeltetés, szerep, feladat mindegyike durván leegyszerűsítő, sőt félrevezető: ugyanis, mint később világos lesz, a foucault-i/deleuze-i *fonction* nem már kialakult szubjektumok számára utaltatik ki, hanem pontosan olyan eljárás, amelynek a *függvényében* szubjektumok – mindig diakritikus módon, erőviszonyok differenciájában – egyáltalán meghatározódhatnak. „Műveleten” tehát egyszerre értünk állandósult tevékenységet, ügyködést, kezelést, operativitást és machinációt – ami nagyon is konzekvens a fogalom deleuze-i definíciójával: a *fonction* sze-

célszerűsítése, céljaik kijelölése. Nemcsak a börtön, hanem a kórház, az iskola, a kaszárnya, a műhely is megformált anyag. A büntetés pedig formalizált művelet, akárcsak a gyógyítás, a kiképzés, a dolgoztatás. Valójában mégis fennáll köztük valamiféle megfelelés, noha a két forma sosem kerül teljes fedésbe (a betegellátás például nem a közkórházak feladata a 17. században, míg a 18. századi büntetőjog lényegében alig utal a börtönre). Akkor mi magyarázza kölcsönös megfelelésüket? Induljunk ki abból, hogy elgondolhatunk az őket megtestesítő formáktól elvonatkoztatott, tiszta anyagokat és tiszta műveleteket. Amikor Foucault a panopticismust elemzi, hol konkrét meghatározást ad róla, miszerint optikai vagy fénnel telített állomány, ami célzottan a börtönre vonatkozik, hol pedig absztraktot, miszerint egy gépezet, ami nemcsak általánosságban minden látható anyagra vonatkozhat (a börtön mellett ilyen a műhely, a kaszárnya, iskola, kórház is), de általában kiterjeszthető valamennyi kimondható műveletre is (*fonction énonçable*). Így aztán a panopticismus absztrakt alapképlete nem úgy szól, hogy „látni, de nem látszani”, hanem úgy, hogy *tetszőleges viselkedést kényszeríteni tetszőleges emberi sokaságra*. Ami csak annyiban szorul pontosításra, hogy a kezelésbe vett sokaság legyen kislétszámú, a fogvatartás helye szűkös, hogy az elvárt viselkedés kikényszerítése olyan eszközökkel menjen végbe, mint a tér feldarabolása, az időbeosztás és a rutinizálás, a téridőbeli elrendezések.³² A sorozat nyitott, de mindig megformálatlan, organizálatlan anyagokra, illetve formátlan, nem célirányosított műveletekre, vagyis a két elválaszthatatlanul összefonódó változóra vonatkozik. Hogyan nevezzük ezt az új, formamentes dimenziót? Foucault egy ponton megadja a hozzá illő nevet: ez a „diagram”, úgymint „bármiféle akadály vagy fék absztrakt működése [...] ami még független minden specifikus használattól”.³³ A *diagram* már nem az archívum (legyen akár auditív, akár vizuális),³⁴ hanem térkép, kartográfia, ami lefedi az egész társadalmi mezőt. A diagram: absztrakt gépezet. Minthogy formátlan műveletek és megformálatlan anyagok

mélytelenül aktív, nem vár senkire, aki betöltené –, és a halmazok (vagy halmazok elemei) egymáshoz rendelésének azt a matematikai eljárását, amelynek a minden gimnazista által elsajátított neve, pontosan, a függvény.]

³² Ezek a pontosítások annál szükségesebbek, minthogy a *VS* felszínre fog hozni egy másfajta tiszta anyag– művelet párosítást: ebben az esetben a tetszőleges sokaság nagy számosságú, nyílt teret foglal el, a művelet pedig már nem valamilyen viselkedésmód kikényszerítésére, hanem „az élet megóvására” irányul. A *VS* összeveti a kétféle párosítást, lásd 182–185; erre később visszatérünk.

³³ *SP*, 207 (Foucault ennek értelmében teszi azt hozzá, hogy a Panoptikum meghatározása elégtelen marad, ha pusztán „építészeti és optikai rendszernek” tekintik)

³⁴ [A kötet nyitószövege, a jelen írást megelőző *Egy új archivista*, Foucault archívum-fogalmát elemzi, lásd DELEUZE, *Foucault*, 11–31.]

határozzák meg, számára a tartalom és kifejezés vagy diszkurzív és nondiszkurzív formációk közti formális különbségtétel semmis. Ez a gépezet szinte teljesen vak és néma, jóllehet éppen ő tesz láthatóvá és ő készlet beszédre.

Azért létezhet sokféle diagrammatikus művelet és anyag, mert valamennyi diagram tér-időbeli sokaság. Továbbá azért is, mert annyi diagram van, ahány társadalmi mező valaha létezett a történelemben. A diagram fogalmát Foucault a mi modern fegyelmező társadalmainkkal kapcsolatban használja, melyekben a hatalom negyedekre osztja (kvadrillázs) az egész mezőt: ha ennek van mintaképe, akkor az a „pestis-modell”, ahol a hatalom felszabdálja a járvány sújtotta várost, és kiterjed a legapróbb részletekig. De ha szemügyre vesszük a szuverenitás antik társadalmait, láthatjuk, hogy azokból sem hiányzott a diagram, noha ott másfajta anyagokat és műveleteket érintett: bennük is erő feszült erőknél, de inkább abból a célból, hogy egyet-egyet kiemeljen, nem pedig hogy ötvözze és összefűzze őket; ott tömegeket osztott meg, a modernben a részletet hasítja ki; ott száműzött, itt felszabdalt (a „pestis-modell” jegyében).³⁵

Az antik is diagram, az is gépezet, csak másmilyen, teátrális, nem pedig gyárszerű; másféle erőviszonyokat képez. És elgondolhatók köztes diagramok is, átmenetek egyik társadalomtípusból a másikba: ilyen például a napóleoni diagram, ahol a fegyelmezési művelet „a monarchikus-rituális szuverén hatalomgyakorlás és a hierarchikusan-folytonosan működtetett személytelen fegyelmezési gyakorlat kapcsolódási pontjában” egybeforr a szuverén művelettel.³⁶ Azaz minden diagram lényegileg instabil vagy fluid, szüntelenül keveri-vegyíti az anyagokat és a műveleteket, hogy új mutációkat produkáljon.

Végezetül, valamennyi diagram interszociális, és folytonos alakulásban van. Sosem abból a célból üzemel, hogy valami preegzisztens világot reprezentáljon; újfajta valóságot, új igazságmodellt állít elő. Nem a történelem szubjektuma, nem is magasodik a történelem fölé, hanem maga írja a történelmet: szétbomlasztja a korábbi valóságokat és jelentéseket, a kialakulás és a kreativitás újabb és újabb pontjait, váratlan kötéseket, valószerűtlen folytonosságokat hoz létre. Alakulásaival megkettőzi a történelmet.

Minden társadalomnak saját diagramja van, akár több is. Mivel ügyelt rá, hogy csak jól definiált sorozatokkal foglalkozzon, Foucault-t sosem érdekelték különösebben az úgynevezett primitív társadalmak. Pedig ezek sem kevésbé megvilágító erejű példák, sőt. Ugyanis nem arról van szó, hogy ne volna poli-

³⁵ A két típus összevetéséhez lásd *VS*, 178–179; a lepra és a pestis példaértékű összevetéséhez pedig lásd *SP*, 197–201.

³⁶ *SP*, 219.

tikájuk és történelmük, a primitív társadalmak sajátos szövetségi rendszerekből állnak, melyek nem vezethetők le rokonsági struktúrákból és nem korlátozhatók a leszármazási csoportok közti csereviszonyokra sem; valamennyi szövetség kislétszámú lokális csoportok közt szövődik, erőviszonyokat állít fel (ajándékok és ellentételezések), és rajtuk fut át a hatalom. Jól szemléltetik, miben tér el a diagram a struktúrától; a szövetségek ugyanis laza transzverzális hálózatokat alkotnak, melyek merőlegesek a vertikális struktúrákra; sajátos társadalmi gyakorlatokat, újszerű érintkezéseket vagy stratégiákat találnak fel, melyeket nem lehet kombinatorikus módon kiszámítani a korábbiakból; és folytonosan egyensúlyhiányos, lényegileg instabil fizikai rendszerekké állnak össze, melyeknek semmi közük a zárt, ciklikus cserefolyamatokhoz (innen ered [Edmund] Leach vitája [Claude] Lévi-Strausszal vagy Pierre Bourdieu stratégiaelemző szociológiája). De ebből nem az a tanulság, hogy Foucault hatalomelmélete kimondottan a primitív társadalmakhoz illik, melyeket nem is tárgyál, hanem az, hogy az általa vizsgált modern társadalmak is hasonlóképp hozzák létre a maguk diagramjait, melyekről ugyancsak leolvashatók az éppen uralkodó erőviszonyok és a bevett stratégiák. A nagy számosságú halmazok, primitív családfák vagy modern intézmények árnyékában is mindig megjelölhetők azok a mikroviszonyok, melyek nem vezethetők le előbbiekből, ellenkezőleg, azok alkotóelemei. Gabriel Tarde³⁷ is ebből kiindulva alapozta meg a mikroszociológiát: nem a társadalmat magyarázta az egyénnel, mint hinni szokás, hanem nagy halmazokat elemzett azáltal, hogy felszínre hozta az őket alkotó infinitezimális viszonyokat, hogy kimutatta, egy-egy hit- vagy vágyhullám (kvanta) „utánzással” terjed, hogy az „invenció” két imitatív hullám találkozásaként definiálható... Ezek valódi erőviszonyok, pontosan azért, mert túllépnek a nyers erőszakon.

Mi hát egy diagram? A hatalomalkotó erőviszonyok expozíciója, a hatalomnak abban az értelmében, ahogyan fentebb elemeztük. „A panoptikum diszpozitívja nem hatalmi mechanizmusok és műveletek közti szimpla kapcsoló- vagy váltópont, hanem hatalmi viszonyoknak valamilyen műveleten belüli, illetve valamilyen műveletnek hatalmi viszonyokon keresztül működésére kidolgozott eljárás mód.”³⁸ Láthattuk, hogy valamennyi hatalmi- vagy erőviszony mikrofizikai, stratégiai, sokközpontú, diffúz, hogy egytől egyik szingularitásokat határoznak meg, és tiszta műveleteket képeznek. A diagram vagy absztrakt gépezet erőviszonyok, sűrűsödések, intenzitások térképe; loka-

³⁷ [Francia szociológus, Durkheim kortársa, főműve: *Les lois de l'imitation* (Paris: Alcan, 1890). Már a hatvanas években is Deleuze fontos referenciapontja.]

³⁸ *SP*, 208.

lizálhatatlan alapviszonyokon keresztül hat, és minden pillanatban átfut az összes ponton, „helyesebben: az egyes pontokat összekötő valamennyi kapcsolaton.”³⁹ Nyilvánvalóan nem valamiféle transzcendens Ideáról vagy ideológiai felépítményről van szó, és nem is a gazdasági infrastruktúráról, aminek a szubsztanciája eleve adott, formája és használata előre meg van határozva. Ugyanis a diagram úgy működik, mint egy effektusait nem egyesítő, immanens kiváltó ok, ami az egész társadalmi mezővel azonos kiterjedésű (koextenzív): eszerint az absztrakt gépezet a kiváltó oka azoknak a konkrét állományoknak, amelyek rögzítik a viszonyokat; ezek az erőviszonyok pedig nem „fentről lefelé” hatnak, hanem azoknak az állományoknak a szövetében, melyeket maguk állítanak elő.

Mit értsünk immanens kiváltó okon? Olyan okról van szó, amit saját hatása tesz tevőlegessé, ami beépül a saját hatásába, ami saját hatásában nyer körvonalakat. Vagyis az immanens kiváltó ok lényege, hogy csak saját hatása aktualizálja, integrálja és differenciálja. Emellett korreláció is fennáll kiváltó ok és kiváltott okozat, az absztrakt gépezet és konkrét állományai között (Foucault többnyire utóbbiaknak tartogatja a „diszpozitív” nevet); kölcsönösen feltételezik egymást. Azért csak a hatások végzik el az aktualizációt, mert maguk a hatalmi vagy erőviszonyok eredendően virtuálisak, potenciálisak, instabilak, változékonyak, molekulárisak, és pusztán lehetőségeket, valószínűsíthető interakciókat rajzolnak elő egészen addig, míg magába nem foglalja őket egy makroszkopikus halmaz, ami formát ad fluid anyagainak és diffúz műveleteinek. De minden aktualizáció integrációval is jár, progresszív integrációk együttesével, melyek előbb lokálisan, utóbb globálisan (vagy afelé tendálva) mintegy összerendezik, homogenizálják, egybegyűjtik az erőviszonyokat; ebben az értelemben mondhatjuk, hogy a törvény törvénysértéseket integrál.

Az olyan állományok, mint az iskola, a műhely, a hadsereg, minősített szubsztanciákat (gyerekek, dolgozók, katonák stb.) és célszerűsített műveleteket (oktatás stb.) integrálnak; ennek tetőpontja az állam (ha nem az univerzális piac), ami már globálisan integrál.⁴⁰ Az aktualizáció-integráció végül differenciációba fordul: természetesen nem azért, mert az aktualizálódó kiváltó ok végső soron önálló, szuverén Egységet eredményezne, ellenkezőleg: mert

³⁹ *VS*, 122. („A hatalom mindenütt jelen van, nem abban az értelemben, hogy mindent körbevesz, hanem abban, hogy mindenfelől árad.”)

⁴⁰ Az integrálókról (különösen az államról), amelyek nem tekintendők a hatalom eredetének, hanem előfeltételezik annak viszonyait, amelyeket pusztán kanalizálnak és stabilizálnak, lásd *VS*, 122–124, illetve Foucault írását: *Libération*, 30 june, 1984, 22. [Michel FOUCAULT, „Face aux gouvernements, les droits de l’homme”, in Michel FOUCAULT, *Dits et écrits II, 1975–1984*, dir. Daniel DEFERT et François EWALD, 1526–1527 (Paris: Gallimard (Quarto), 2001).]

semmilyen diagrammatikus sokaság nem tud máshogy tevékenyvé válni, ahogy az erők különbsége sem integrálódni, csak ha szerteágazó utakat nyit, párosokra oszlik, elkülönöződő vonalakat követ, amelyek hűján minden semlegesülne a kioltott okokra jellemző diszperzióban. Ami aktualizálódik, óhatatlanul megkettőződik vagy kettéválk, hogy divergens alakzatokat hozzon létre, melyek közt tovább osztódhat.⁴¹ Ennélfogva itt, ezen a szinten jelenik meg az összes nagy szembeállítás, például az osztályok vagy a kormányzók és az alattvalók, vagy a köz és a magán közti oppozíciók is. Ugyanakkor ezen a szinten megy végbe *az aktualizáció két fomájának a szétválása vagy elkülönöződése is*, kifejezésformára és tartalomformára, vagyis diszkurzív és nondiszkurzív formára, a látható és a mondható formájára. Pontosan azért, mert az immanens kiváltó ok számára semmisen a formák, az anyagiak éppúgy, mint a műveletiek, aktualizációja egyetlen központi elkülönöződés mentén zajlik, ami egyfelől megformálja a látható anyagokat, másfelől formalizálja a mondható műveleteket. A látható és a mondható közt szakadás, diszjunkció van, de épp a formák diszjunkciója adja ki azt a helyet (*lieu*), Foucault szavával: *non-lieu*-t, ahol a formátlan diagram elnyelődik, hogy aztán a két szükségszerűen szétágazó, elkülönöződő, egymást sosem fedő formában öltön testet. Innen az összes állományon végigfutó repedés; ennek mentén üzemel az absztrakt gépezet.

Összefoglalva, a *Felügyelet és büntetés*ben felvetett két probléma megoldása a következő. A formák vagy formációk kettőssége egyrészt nem zárja ki, hogy közös immanens kiváltójuk legyen, ami a formátlanban lappang. Másrészt ez a minden esetben, minden konkrét diszpozitívban feltárható közös kiváltó ok mindig átmeneteket, áttételeket, keverékeket fog kiadni a két forma elemeiből vagy szelvényeiből, de ettől még a két forma sosem kerül teljes fedésbe, végig heteromorf marad. Mondhatni, minden diszpozitív pépszerű, a látható és a mondható keverése: „a börtönrendszer egyetlen alakzatban köti össze a diszkurzusokat és az architektúrákat”, a programokat és a mechanizmusokat.⁴² Foucault a *Felügyelet és büntetés*ben lép túl explicit módon előző könyvei lát-szólagos dualizmusán (de már korábban elmozdult a sokaságelmélet felé). Ha a tudás annyi, mint a látható és a mondható összeöltése, annak feltételezhető oka a hatalom; ám a tétel fordítva is áll, vagyis a hatalom tudást von maga után, és egyben bifurkációt, differenciációt is, melyek nélkül sosem válhatna

⁴¹ A hatalmi viszonyokról mint „a differenciáció belső feltételeiről” lásd *VS*, 124. Azt, hogy egy virtualitás (*virtuel*) aktualizációja mindig differenciációval jár, már [Henri] Bergson feltárta. [Ehhez lásd főleg Gilles DELEUZE, *A bergsoni filozófia*, ford. JOHN Éva (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2010).]

⁴² *SP*, 276.

tevőlegessé. „Nem létezik olyan hatalmi viszony, ami ne képezne önmagával kölcsönviszonyban álló tudásmezőt is; ahogyan olyan tudás sincs, ami ne feltételezne és képezne hatalmi viszonyokat.”⁴³ Hiba, sőt képmutatás úgy tenni, mintha tudás csak ott jöhetne létre, ahol felfüggesztik az erőviszonyokat. Nincs olyan igazságmodell, mely ne támaszkodna a hatalom valamely válfajára, ahogyan olyan tudás vagy tudomány sem létezik, mely alkalmazásakor ne fejezne ki, ne vonna magával tevőleges hatalmat. Minden tudás a láthatótól a mondható felé tart, és fordítva; még sincs semmilyen közös, mindkettőt felölelő forma, ahogyan nincs köztük egybevágóság vagy kölcsönösen egyértelmű megfelelés sem. Csakis erőviszonyok léteznek, transzverzálisan előálló erőviszonyok, melyeknek a formák kettőse nyújtja sajátos aktivitásuk, sajátos aktualizációjuk feltételét. Ha a formák kölcsönösen igazodnak egymáshoz, az kizárólag „összetalálkozásuk” folyamánya, feltéve, hogy a találkozást kikényszerítették; vagyis az adaptáció sosem pro-, mindig retroaktív: „az összetalálkozást csak az általa felállított új szükségszerűség indokolja, visszamenőleg.” Ez történt a történelmi láthatóság és a büntetőjogi mondások összetalálkozásakor.

Mit nevez Foucault gépezetnek, melyik számít absztraktnak, melyik konkrétnek (beszél „börtöngépezetről”, de iskolagépezetről, kórházigépezetről is)?⁴⁴ A konkrét gépezetek az állományok, a kettős formájú diszpozitívok; az absztrakt gépezet a formamentes diagram. Röviden, a gépezetek előbb társadalmiak, csak aztán lesznek technikák. Vagy inkább azt mondhatni, már azelőtt üzemel egyfajta embertechnológia, hogy egyáltalán léteznének anyagtechnológiák. Utóbbiak hatásai kétségkívül végiggyűrűznek az egész társadalmi mezőn, azonban elengedhetetlen feltételük, hogy a műszereket, a materiális értelemben vett gépeket előbb már szelektálja egy diagram, és hogy valamilyen állományba legyenek véve. Ebbe a kettős követelménybe a történészek is gyakran beleütköztek: a hoplita nevű fegyveresnek előbb a falanx állományába kellett rendeződnie; a kengyelt a feudalizmus diagramja választotta ki; az ásóbot, a kapa és az eke nem állíthatók lineáris fejlődési sorba, hanem egyenként különböző kollektív gépezetekhez kell rendelni őket, amelyek a népsűrűség és az ugaroltatás hossza szerint variálódnak.⁴⁵ Ide kapcsol-

⁴³ SP, 32.

⁴⁴ Lásd SP, 237.

⁴⁵ Többek közt itt kapcsolódik Foucault kortárs történészekhez: az ásóbot stb. kapcsán Braudel úgy fogalmaz, „az eszköz mindig okozat, nem pedig okozó”. Fernand BRAUDEL, *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus (XV-XVIII. század)*, ford. PÓDÓR László (Budapest: Gondolat Kiadó, 1985). A hoplita hadsereget elemezve [Marcel] Detienne arra jut, hogy „minden technika bizonyos értelemben a társadalom vagy a mentalitás része”. Marcel DETIENNE, *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne* (Paris: Mouton, 1968), 134.

lódva mutatta ki Foucault, hogy a lőfegyver csak onnantól fogva létezik eszközként, hogy „bekerült egy gépállományba, aminek az alapelve már nem a mozdítható vagy mozdíthatatlan tömegek kezelése, hanem a felosztható és egyesíthető szegmensek geometriája.”⁴⁶ Tehát minden technológia előbb társadalmi, csak aztán válik technikává. „A nagyolvasztók és gőzgépek szomszédságában a panopticismus eltölpül... Mégis méltánytalan olyan találmányokkal vetni össze a fegyelmező gyakorlatokat, mint a gőzgép [...] Sokkal jelentéktelenebbek, bizonyos értelemben mégis sokkal fontosabbak.”⁴⁷ És azért vehetik a szorosan vett technikákat állományokba, mert maguk az állományok is, technikáikkal együtt, átesnek a diagramok szelekcióján: így marginálisan működnek ugyan börtönök a szuverenitás társadalmaiban (lásd királyi elfogatóparancs), diszpozitívként azonban csak attól fogva léteznek, hogy egy új diagram, a fegyelmezés absztrakt gépezete átrendíti őket „a technológiai küszöbön.”⁴⁸

Fogjuk fel úgy, hogy az absztrakt gépezet és a konkrét állományok a két véglet, és észrevétlen köztük az átmenet. Az állományok olykor tömör, kompakt szegmensekre tagolódnak, melyeket szilárdan elválasztanak a falak, a szigetelők, a formai diszkontinuitások (ilyen az iskola, hadsereg, műhely, alkalmasint börtön sorozata; ezért mondják a hadseregben, miután besoroztak, hogy „már nem az iskolában vagy!”) Máskor viszont, épp ellenkezőleg, összekapcsolódnak az absztrakt gépezetben, ami laza, diffúz mikroszegmensekre tagolja őket, így aztán alig különböztethetők meg, a börtön pedig az összes többin keresztül kiterjed az egész társadalomra, mintha az egyes szegmensek egyetlen folytonos-formamentes műveletsor különböző változatai lennének (az iskola, a kaszárnya, a műhely mind börtön).⁴⁹

Ha a két véglet közti ingamozgás esetleg folytonos, annak oka abban rejlik, hogy az állományok, melyek egytől egyig az absztrakt gépezet üzemeltetői, különböző fordulatszámokon pörögnek: olyanok, akár a diagram hatékonysági tényezői, és minél hatékonyabbnak bizonyul egyikük, minél inkább illik az egész társadalmi mezőhöz, annál inkább beépül az összes többibe. Foucault módszere itt finomodik ki leginkább. A tényező, először is, állományról állományra változó: a haditengerészeti kórház például több útvonal kereszteződésében helyezkedik el, minden irányba szűrőket és váltókapcsolókat vet ki, minden mozgást kontroll alatt tart, vagyis magas hatékonyságú csomópont-

⁴⁶ *SP*, 165.

⁴⁷ *SP*, 226.

⁴⁸ *SP*, 225.

⁴⁹ Kulcsfontosságú szöveghely: *SP*, 306.

ként, az egész diagramhoz illő orvosi térként üzemel.⁵⁰ De a hatékonysági tényező egyetlen állományon belül is változhat, egyik társadalmi mezőről a másikra, vagy akár egyazon társadalmi mezőben. Ezt példázza a börtön három stádiuma: a szuverenitás társadalmában csak a büntetőállományok egyikeként létezik, miután a szuverenitás diagramját alacsony hatékonysági fokon üzemelteti; aztán, mivel a fegyelmező diagram követelményeit már magas hatékonysággal képes végrehajtani, minden irányban kiterjed, és mint láttuk, nem korlátozódik a büntetőjog céljainak a megvalósítására, hanem önálló célokat követ, és beszívárog a többi állományba is (amihez arra is szükség volt, hogy lemossa „rossz hírét”, ami még előző szerepében ragadt rá); napjainkban viszont már semmi sem szavatolja, hogy a továbbiakban is megőrizheti magas hatékonysági tényezőjét, hiszen a fegyelmező társadalmak fejlődésük során új eszközöket találhatnak fenytési céljaik megvalósítására: innen ered a börtönreform motívuma, ami egyre erősebben kísérti a társadalmi mezőt, és akár meg is foszthatja a börtönt kiemelt státuszától, vagyis lefokozhatja egy lokális, kis hatósugarú, elszigetelt állomány szintjére.⁵¹ Minden jel arra utal, hogy a börtön, akár egy Cartesius-bűvár, előbb a fegyelmező diagram hatékonysági mutatójának a csúcára emelkedett, most pedig elkezdett süllyedni. Az állományok történetiek, míg a diagramok folytonos alakulásban vannak, és mutálódnak megállás nélkül.

És ez nem csupán Foucault módszerére jellemző, hanem egész észjárására nézve következményekkel jár. Sokan hiszik, hogy elsősorban az elzárás gondolkodója volt (*A bolondság történetében* a közkórházé, a *Felügyelet és büntetésben* a börtöné), ám ez tévedés, ráadásul akadályozza, hogy felmérjük átfogó projektjének egészét. Paul Virilio például azt hiszi, szembemegy Foucault-val, amikor kijelenti, hogy a modern társadalmak központi problémája, a „rendőrség” fő gondja nem az elzárás, hanem az úthálózat, a gyorsaság vagy a gyorsulás, a sebességek, útvonalak és negyedek szabályozása vagy uralása a nyílt terekben. Pedig Foucault sem beszélt másról, amint azt az erőd elemzése is bizonyítja (amivel kapcsolatban a két szerző hasonló következtetésekre jut), ahogyan a haditengerészeti kórházé is, immár csak Foucault-nál. De a félreértés Virilio esetében nem olyan súlyos, saját munkásságának ereje és eredetisége inkább arról tanúskodik, hogy szabad szellemek rendszerint vakfoltokban találkoznak. De annál súlyosabb, ha kisebb kaliberű szerzők szajkózzák a

⁵⁰ SP, 145–146. („Az orvosi megfigyelés a kontroll egész láncolatával összefügg: a dzertőröket katonailag, az árucikkeket fiskálisan, a gyógyszereket, az adagokat, a halálzásokat, a gyógyulásokat, a szimulánsokat stb. adminisztratíván felügyelik.”)

⁵¹ A büntetőjogi reformáramlatokról, és hogy miért nem ígérkezik pregnáns formának a börtön, lásd SP, 312–313.

készen átvett kritikát, és felróják Foucault-nak, hogy mindig csak az elzárásról beszélt, vagy épp dicsérik, hogy milyen kimerítően elemezte.

Pedig az elzárást Foucault mindig is másodlagos jelenségnek tekintette, egy elsődleges művelet folyományának, ami esetről esetre módfelett különbözik. Így például a közkórház vagy az elmeegógyintézet teljesen másképpen zárja el a bolondokat a 17. században, mint a börtön a bűnözőket a 18–19.-ben: az elzárt elmebetegeket „számúzték” a társadalomból, mint a leprásokat; a bűnözőket a „kvadrillázs” elve szerint elkülönítették, mint a pestiseseket.⁵² Ennek elemzése az egyik legszebb szakasz, amit Foucault valaha írt. Ahogy mondja, a számkivetés, a felszabdálás mindenekelőtt kikülönítési művelet, melyeket az elzárás diszpozitívjai mindössze formalizálnak, megszerveznek, végrehajtanak. A börtön mint szoros (sejtszerű) szegmentáció alapja egy rugalmas, adaptábilis művelet, egy szabályozott körforgás, egy komplett hálózat, ami a szabad közegeket is átszeli, és könnyen meglehet börtön nélkül is. Kicsit olyan, mint a „bizonytalan idejű perhalasztás” Kafkánál, ahol már nincs is szükség letartóztatásra, sem ítéletre. Maurice Blanchot írja Foucault kapcsán, hogy minden elzárás feltételez egy külső dimenziót, és hogy nem mászt zárnak el, mint magát ezt a külsőt.⁵³ Az állományok „kintre” vagy kizárással zárnak *be*, és ez a lelki értelemben vett belsőre ugyanúgy érvényes, mint a fizikai elzárásra. Foucault persze gyakran beszél diszkurzív és nondiszkurzív formákról, ezek a formák azonban sosem zárnak el és nem is interiorizálnak semmit; mindkettő „kikülönítési forma” (*formes d'extériorité*), melyeken keresztül részint a mondások, részint a láthatók szétszóródnak. Általános módszertani döntésről van szó: ahelyett, hogy egy feltételezett külsődlegességtől haladnánk „a belső mag” felé, amit lényegnek hiszünk, ki kell úzni minden illuzórikus belsőlegességet, hogy a szavak és a dolgok önnön konstitutív külsődlegességükbe jussanak.⁵⁴

De még itt is szét kell majd választanunk a különböző eseteket, legalább hármat. Most csak vázlatosan: létezik, először is, az erők formátlan dimenziójaként értett külső: az erők kívülről érkeznek, a külsőhöz tartoznak, a külső állítja viszonyba őket és rajzolja fel diagramjaikat. Létezik aztán a konkrét állományok közegeként értett külsődlegesség, ahol az erőviszonyok aktualizálódnak. Léteznek végül a kikülönülés formái – mivel, mint láttuk, az aktualizáció mindig annak a differenciált és egymáson kívüli két formának a szakadásában, diszjunkciójában megy végbe, melyek felosztják maguk között az

⁵² *SP*, 197–201. (Lásd még *A bolondság története*, első fejezet.)

⁵³ Maurice BLANCHOT, *L'entretien infini* (Paris: Gallimard, 1969), 292.

⁵⁴ A történelemről és „a külsődlegesség szisztematikus formájáról” lásd *AS*, 158–161.

állományokat (és minden elzárás és interiorizáció csakis átmeneti alakzatnak tekinthető, ezeknek a formáknak a felületén).

Később igyekszünk majd elemezni ezt az egész fogalmi együttest, ahogy „a külsőség gondolatában”⁵⁵ kifejeződik. De alighanem már most elég érvt sorakoztattunk fel amellet, hogy valójában miért nem záródik be soha semmi Foucault-nál. A formák történetét, az archívumot megkettőzi az erők alakulása, a diagram. Az erők „az egyes pontokat összekötő valamennyi kapcsolatban” megjelennek: minden diagram egy-egy térkép, pontosabban több egymásra helyezett térkép, melyeket diagramról diagramra újrarajzolnak.⁵⁶ És nincs olyan diagram, mely összekötött pontjai mellett ne hordozna viszonylag szabad, kötetlen pontokat is, a kreativitás, a mutáció, az ellenállás gócpontjait; ha át akarjuk látni az egészet, feltehetőleg ezekből érdemes kiindulnunk. Az egyes korszakokra jellemző „harcok”, harci stílusok felől válhat érthetővé a diagramok egymásra következője vagy a látszólagos diszkontinuitások elfedte újbóli összefonódásuk.⁵⁷ Mindegyik jelzi, hol húzódik a *külső vonala*, amiről [Herman] Melville is beszélt: a kezdet és vég nélküli óceáni vonal, ami átszeli az összes ellenállási pontot, és megtekeredik, összerántva, mindig a legújabbnál fogva, a diagramokat. Milyen furcsán csavarodott a vonal 1968-ban, az ezernyi aberráció vonala! Innen az írás hármas meghatározása: írni annyi, mint harcolni és ellenállni; az írás: alakulás; az írás: térképészet – „Kartográfus vagyok...”⁵⁸

DELEUZE, Gilles. „Un nouveau cartographe”. In Gilles DELEUZE, *Foucault*, 31–51. Paris: Minuit, 2004 [1986].

Fordította: Sipos Balázs

⁵⁵ [Lásd Michel FOUCAULT, „A kívüliség gondolata”, ford. ANGYALOSI Gergely, in Michel FOUCAULT, *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, 99–118 (Debrecen: Latin Betűk, 1999).]

⁵⁶ [*de nouvelles cartes sont tirées* – fordíthatatlan szójáték: miután a *carte* kártyalapot is jelent, mondhatni, hogy „diagramról diagramra újraosztják a lapokat” vagy „...új lapokat húznak”]

⁵⁷ A *Felügyelet és büntetés* a „csatazaj” megidézésénél brutálisan félbeszakad („itt félbeszakítom ezt a könyvet...”, 315). A *tudás akarása* fogja kifejteni „az ellenállási pontok” motívumát (126–127), és a rákövetkező szövegek fogják elemezni, az erődiagramokkal kapcsolatban, a harcok különböző típusait. (Lásd DREYFUS et RABINOW, *Michel Foucault, un parcours philosophique*, 301–304.)

⁵⁸ [Állítja Foucault J.-L. Ezine-nek adott interjújában] *Nouvelles littéraires*, 17 mars, 1975, 3. [Lásd *Dits et écrits*, ...]